

# Çagataý döwleti

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Çagataý döwleti ÇAĞATAY DEVLETİ

Siyasi ve idari tarih: Çağatay Hanlığı, Moğol Hükümdarı Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın soyundan gelenlerin kurduğu devlettir. Yedisu, Çungarya, Maveräünnehir, Kaşgarya ve Amu Derya bölgeleri ile Horasan toprakları üzerinde yaklaşık bir asır yaşamıştır. Ayrıca, Uygurların yaşadıkları yerler ile Karahitay ve Harezmşahlar ülkesinin büyük bir bölümü Çağatay Devleti'nin hâkimiyetinde olmuştur. Devletin egemenlik alanı zamanla doğuda Altaylar'a, batıda Harezm'e, güneyde Kunkin ve Kara Kum'a, kuzeyde ise Aral ve Balkaş Göllerinin arasındaki sınırları aşan yerlere kadar uzanmıştır. Ülkenin Maveräünnehir bölümünde hüküm süren Çağatay hanları, XIV. asırda Timur'un bu hanedanlığı ortadan kaldırmasına kadar yönetimde bulunmuşlardır. Moğolistan bölgesindeki hanlar ise XVI. asrın ortalarında Oyrot, Kazak ve Kırgız saldırılarına değin iş başında kalmışlardır.

Çağatay Devleti'nin genel durumu ve hanları hakkındaki bilgiler dağınık ve yetersiz ise de, siyasi ve askeri tarihine dair azımsanmayacak malumat bulunmaktadır. Devlet törelere ve yasalara göre idare edilmiştir. Cengiz soyundan gelen hanlar Çağatay ulusunda kendi adet ve törelerini Çin, İran ve Kıpçak ülkesinde (Deşt-i Kıpçak) hüküm süren hanlardan daha iyi korumuşlardır. Mevcut adetleri ve gelenekleri yaşatmaya önem vermelerinin yanında kendilerine gelir getiren Maveräünnehir ve Kaşgarya halklarıyla yakından ilgilenmişlerdir. Ancak söz konusu bölgeler Moğol İmparatorluğu'nun kuruluş dönemlerinde büyük zarar görmüş, Semerkant ve Buhara da Burak Han (1264-1270) tarafından yağmalanmıştır. Moğolların Şamanizm'e dayalı inancı ile Müslüman yaşantı tarzı, yasa ile şariat ve göçebelerle yerleşik halk arasında ortaya çıkan çatışmalar Çağatay ulusuna her bakımdan zarar vermiştir. Ne var ki, bu çatışmalar ve zararlar, yağmalamalar ve baskılar çok sayıdaki

olumsuzluklarının yanında, Maveräünnehir'deki Müslüman halkın dini ve milli değerlere daha sıkı bağlanmasına, ilme ve alimlere daha çok saygı göstermesine sebep olmuştur. Tarihçi Vassaf ile ünlü seyyah İbn Battuta gibi seyyahlar eserlerinde, XIII ve XIV. asırlarda Çağatayların, Semerkant, Buhara ve benzeri şehirlerin belirtilen olaylar sonundaki olumsuz durumlarından söz etmişlerdir.

Devletin adını aldığı Çağatay, Cengiz Han ile eşi Börte-Üci'nin ikinci oğludur. Yasaları, adet ve töreleri çok iyi bilen bir devlet adamı idi ama, İslam dinine ve Müslümanlara bakışı olumsuz olmuştur. Babasının yanında Çin ve Haremşah seferlerine katılmıştır. Ancak babasının ölümünden sonra artık hiçbir sefere katılmamış, ölen hükümdarın hayatta kalan en büyük oğlu olarak itibarını korumuştur. Cengiz Han tarafından veliahd seçilen Ögedey'i hükümdar ilan eden beyler arasında yer almıştır. O yıllarda bazen Moğolistan'da kardeşinin sarayında, bazen de Cengiz Han tarafından kendisine verilen bölgede bulunmuştur. Onun İli vadisinde ve Türkistan'da bugünkü İli eyaletinde kışlık ve yazlık olmak üzere iki ayrı yeri olmuştur.

Babası Çağatay'a, doğuda Uygurlar ülkesinden itibaren batıda Buhara ve Semerkant'a kadar olan bölgeleri vermişti. Ancak bu yerler çoğunlukla Çağatay değil, kağan adına idare edilmiştir. Çağatay'ın Otrarlı Veziri Kutbeddin Habeş-Amid devlet idaresinde büyük söz sahibi idi. Han'ın yanında da büyük itibar sahibi olup, oğullarından her biri Çağatay'ın bir oğluna arkadaş olmuştur. Çağatay 11 Kasım 1241'de (5 cemaziyelahir 639) ölen kardeşi Ögedey'den sonra ancak birkaç ay yaşamış ve 1242 yılının başlarında ölmüştür.

Maveräünnehir'deki Türk veya Türkleşmiş göçebeler IX-XV. asırda Çağatay adı ile anılmaktaydılar.

Çağatay'ın adına izafeten kurulan Moğol-Çağatay Devleti, gerçekte Çağatay'ın ölümünden 20-30 yıl sonra, yani 1270'li yıllarda kurulmuştur. Önce Bamiyan'da öldürülen Mütüğe'nin oğlu Kara Hülagu, sonra yeni kağan Güyük'ün emri ile Çağatay'ın oğullarından Yisu Möngke sülale reisi olmuşlar ve Çağatay ulusuna han tanınmışlardır. 1251'deki olaylar

sebebiyle Çağatay Devleti'nin önemi azalmış, hanedanın ileri gelenlerinin çoğu ya öldürülmüşler ya da sürülmüşlerdir. Kısa süre tahtta oturduktan sonra ölen Kara Hülagu'dan sonra devleti henüz küçük olan oğlu Mübarek Şah adına 10 yıl müddetle dul eşi Organa idare etmiştir.

Möngke Kağan'ın 1259 yılında ölümünden sonra durum değişmiştir. Kağan'ın kardeşleri Kubilay ile Arıg Buka aralarında taht kavgası yaparken, Çağatay'ın torunu Algu da Orta Asya'yı bu sonuncu kişi adına ele geçirmek için çalışmıştır. Algu kısa zaman içinde Orta Asya ülkeleri ve Harezm ile Afganistan gibi daha önceleri Çağatay Devleti'ne ismen bile bağlı olmayan yerleri ele geçirmiştir. Ancak, bu başarıları kendi hesabına almış ve bağımsız hükümdar gibi hareket etmiştir. Bu sebeple o, Orta Asya'da bağımsız bir Moğol Devleti'nin kurucusu sayılabilmektedir.

1265-66'da hükümdarın ölümünden sonra Çağatay hanedanına mensup beyler devletin idaresini Ögedey'in torunu Kaydu'ya bırakmak zorunda kalmışlardır. Kaydu 1301 veya 1303'te ölümüne kadar hükümdar tahtında oturmuştur. Kaydu'nun tahta oturduğu tarihten itibaren de Mesud Bey, Orta Asya'nın verimli eyaletlerini Kaydu adına yönetmeye başlamıştır. Mesud Bey'in 1289'da ölmesi üzerine de üç oğlu birbiri ardına ülkeyi idare etmişlerdir.

Kaydu'nun 1301 ile 1303 yılları arasında ölmesinden sonra hükümdar tahtına oğlu Çapar geçmiştir. Çapar ile Tuva Han bir süre iyi ilişkiler içinde olmuşlarsa da, bazı siyasi ve sosyal olaylar yüzünden araları açılmış ve birbiriyle savaşmışlardır. Neticede Çapar yenilmiş, Tuva da 1307'de ölmüştür. Yerine geçen oğlu Künse'nin 1308 yılında ölmesiyle tahta Çağatay sülalesinden Taliku oturmuştur.

Birtakım tarihçilere göre Kaydu'nun halefi Çapar'dan sonra hükümdar olan Barak Han'ın oğlu Tuva, Çağatay Devleti'nin asıl kurucusudur. Tuva'nın oğlu İsen Buka zamanında Çin'den gelen büyük orduların saldırıları Orta Asya içlerine kadar ilerleyebilmiş, hanın Issık göl ve Talas havalisindeki yaylak ve kışlaklarını yağmalamışlardır. Ancak Tuva'nın öteki oğlu Kebek'in 8 yıllık hanlığı zamanında Çağatay Devleti yeniden

birliğine kavuşmuş ve eski önemini kazanmıştır.

1326 yılında Kebek'in kardeşi Tarmaşirin tahta oturduktan kısa süre İslam dinini kabul etmiş ve Alaaddin adını almıştır. Ne var ki devleti iyi idare edememiş; doğu eyaletlerini büsbütün ihmal edip halkına iyi davranmadığı için bu yörelerin göçebeleri 1333'lerde kendisine isyan etmişlerdir. 1338'lerden itibaren de devlet idaresi zayıflamış ve Çağatay prensleri Türk emirlerinin elinde kukla gibi ülkeyi idare etmeye başlamışlardır.

Çağatay halkları nihayet Özbekler tarafından Orta Asya topraklarından çıkarılmışlardır. Bunlardan Hindistan'a göçen Timurlular, Çağatay adı ile anılarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bugünkü Doğu Türkistan'da XVII. asrın sonlarına kadar Çağatay neslinden olduğunu savunan bir sülale ve onları idare eden prensler olmuştur. Ancak bunların kendilerine Çağatay değil, Moğol dedikleri anlaşılmıştır.

Sosyal ve Kültür Tarihi: Çağatay Devleti'nde hanlık babadan oğula geçerek devam etmiştir. Bazen hükümdar hayatta iken evladından birini veliaht tayin etmiş, bazen de beyler kendi aralarından birini han seçmişlerdir. Çoğunlukla hanın büyük oğlu babasının yerine geçmiştir. Hanlar ve prensler kağan adına idarede bulunmuşlardır. Her halükarda han da kağan da Cengiz evladından ya da Çağatay sülalesinden olmuştur.

Çağataylar uzun süre merkezi bir devlet kuramamışlar; daha çok eyaletlere, vilayetlere veya hanlıklara bölünen bir idari yapıda olmuşlardır. Halkın millet bilinç ve birliğine kavuşamaması, ulus özelliğinde olması ve hanedanlığa mutlak surette bağlı bulunmaması bunun başlıca nedenlerini teşkil etmiştir. Üstelik, eyalet ve vilayet yöneticileri merkezden tayin edilmişse de, Çağatay hükümdarı geleneksel olarak ülkesinin topraklarını bölgeler ve eyaletler halinde evladı arasında bölüştürmüştür. Bununla birlikte, vezirler ve valiler hana itaat etmek durumunda olmuştur. Sikkeler kağan veya han adına basılmış, vergiler de yine onun adına toplanmıştır. Bu arada eski mahalli sülaleler de, mahalli hanlara bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. İdareciler genellikle halkın örf ve adetlerinden kopmamaya özen göstermişler ve ulusun

inançlarına saygılı olmuşlardır. Üstelik milli ve manevi değerleri, şairleri ve alimleri korumuşlar, sanata ve sanatçılara destek vermişlerdir. Bazı Çağatay hanları ve idarecileri ata dini üzere kalırken birçoğları Müslüman olmuşlar ve İslam medeniyetine hizmet etmişlerdir.

Çağatay ulusunun önemli bölümü bozkırlarda ve tarım havzalarında göçebe topluluklar halinde yaşamıştır. Bunlar hayvancılık ve ziraatla uğraşırken, şehirlerde yerleşik halde yaşayanların başlıca işleri ticaret, sanat, avcılık ve dokumacılık olmuştur. Semerkant, Buhara, Kaşkar, Yerkent, Aksu önemli şehirleri teşkil ediyordu. Çağatay hanı şehir hayatı ile fazla ilgilenmemiştir.

Çağatay ulusunun birçok dini olmuştur. Şamanizm, Budizm, Hristiyanlık, Nasturilik ve İslamiyet başlıca dinleri oluşturmuştur. Ancak bazen bu dinlerin mensupları arasında mücadeleler ve kanlı çatışmalar meydana gelmiştir. Özellikle Şamanizm ve Hristiyanlık ile İslam dini arasında üstünlük mücadelesi gözlenmiş; bazı hanlar da bu mücadeleye taraf olarak katılmışlardır. Aynı türdeki mücadeleler farklı kültürler, diller ve edebiyatlar arasında da meydana gelmiştir. Fars dili ve kültürü ile Çağatay kültürü, dili ve edebiyatı arasındaki mücadele buna açık örnektir.

Çağatay ulusu şairlere, edebiyatçılara, alimlere, seyyidlere ve hocalara büyük hürmet göstermiştir. Bu kişilerin de halk üzerinde büyük etkisi olmuştur. Mesela, Danyal Hoca Galdan ve Hoca Hidayetullah (Hazreti Afak), taraftarları arasında büyük hürmet görmüşler ve kendilerinin gizli güçleri bulunan kutlu kişiler olduklarına inanılmıştır. Bu kişiler halk yanındaki manevi otoritelerini çok iyi değerlendirmişler ve mesela Hoca Hidayetullah 1694'te ölümüne kadar Kaşgarya'nın mutlak hakimi olmuştur. Ancak bu dini kişilerin İslam'ın Çağatay halkları arasında yayılmasında önemli hizmetler yapmışlardır.

Çağatay dili ve edebiyatı dünyadaki en eski dil ve edebiyat türlerindendir. Ali Şir Nevai ve ondan sonraki Orta Asya şairlerinin kullandıkları edebi Türk lehçesine ve onun ürünlerine Çağatay adı verilmiştir. Bu lehçe XIII ve XIV. asırlarda Orta Asya'da Moğol istilasından sonra Cengiz Han'ın

evladı tarafından kurulan Çağatay Devleti, İlhanlı ve Altınordu Devletlerinin arasında gelişmiş ve zenginleşmiştir. XV. asırda Ali Şir Nevai ile birlikte edebi özellik kazanarak Orta Asya'nın edebi lehçesi konumuna yükselmiştir. Bu dil ve edebiyata " Çağatay lehçesi" de denilmiştir. Çağatay edebi lehçesinin esasını hakaniye Türkçesi oluşturmuştur.

Dilbilimciler Çağatay dili ve edebiyatını birtakım devirlere bölerek ele almışlardır:

İlk Çağatay Devri (XIII-XIV. Asırlar): Moğol istilasından Timur saltanatının son zamanlarına kadar, Cengiz Han evladının hakimiyetinde bulunan Yakın Doğu ve doğu Avrupa'da Orta Asya edebi türkçesinin oluşum dönemidir. Bu devirin sonunda klasik çağatayca ortaya çıkmıştır.

Birinci Klasik Çağatayca Devri (XIV-XV. Asırlar): Nevai'ye kadar olan dönemdir. Bu dönemde Çağatay Türkçesi edebi dil, şiir dili ve resmi dil olarak büyük önem kazanmış ve önemli gelişme göstermiştir. Ahmet Yesevi ve şakirtlerinin edebî-tasavvufî eserleri, hikmetler ve şiirler ile Nizami, Sakkaki, Salman Savaci, Haydar Harezmi, Hocandi, Lütî ve Hafız gibi şairlerin eserleri hem Çağatay şiir ve edebiyatının Herat ve Semerkant başta olmak üzere büyük yerleşim merkezlerinde gelişmesine hem de Türkçenin Farsça ve Arapça gibi diller karşısında varlığını korumasında önemli katkıda bulunmuştur.

İkinci Klasik Çağatay Devri: Ali Şir Nevai devri diye de adlandırılan bu dönemde (XV. asrın son yarısı) şairler ve edebiyatçılardan Çağataycanın güçlü savunucuları olmuştur. Ali Şir Nevai ve Hüseyin Baykara bu devre damgasını vuran ve Çağataycanın gelişmesine yardım eden en önemli kişilerdir. Klasik Çağatay şiir ve edebiyatı bu dönemde altın çağını yaşamıştır. Çağatayca hem Timurlular ve Çağataylar hem de Kaşgar'dan Kazan'a, Kırım'a, Tebriz ve İstanbul'a kadar bütün Türk edebî çevrelerinde büyük ilgi ve destek görmüştür.

Klasik Devrin Devamı (XVI. asır): Babur ve Şeybanlılar devrinde Maverâünnehir ve Havarizm bölgelerinde, Buhara ve Semerkant gibi merkezlerde, Herat ve Horasan sahalarında Çağatay Türkçesi veya klasik Çağatay edebiyatı büyük ilgi görmüştür. Ahmet Yesevi kültü ve hikmet tarzı Şeybanlılar

Devri'nde kendini kabul ettirmiş, hatta moda olmuştur. Babur ve Hind saraylarında Türk askeri aristokrasisi arasında büyük ilgi ve destek görmüştür. Mirim Bey ve İbrahim Cani gibi şairler bu devirde yetişmiştir.

Gerileme ve Çökme Devri (XVII-XIX. Asırlar): Bu asırlar hem Çağatay fikir ve sanatı hem de dil ve edebiyatı için gerileme ve çökme devri olmuştur. Fars dili ve edebiyatı, tıpkı Fars kültür ve sanatı gibi Çağataycaya üstünlük sağlamıştır. Bu zamana kadar çeşitli evreler geçiren, her yerde destek gören ve gelişen Çağatay dili ve edebiyatı artık yerini mahalli lehçelere, gelişen edebiyatlara bırakmış ve XX. yüzyılda Çağatay tabiri yerine Özbek adı kullanılmaya başlamıştır.

Çağatay Türk dili birden bire ortaya çıkmayıp, yukarıda belirtilen safhalardan geçerek kökleşip geliştiği gibi, Çağatay edebiyatı da aynı geçmişi yaşamıştır. Kökleri ta Orhon Yazıtlarına ve Uygur- Türk, Buda-Maniheist Türk edebiyatına kadar uzanmıştır. Ancak bu edebiyatın temeli Altınordu Devleti'nde ve onun bir vilayeti olan Harezm'de atılmıştır. En yakın temeli ise Türk-İslam devrindeki Hakaniye edebiyatı (Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık, Divanu Lügati't-Türk) ve onun yeni bir gelişme aşamasını oluşturan Harezm-Altınordu Türk edebiyatıdır. Haydar Harezmi, Lütfi, Sekkaki, Atayi, Ahmedî (XIV. asır), Ali Şir Nevai (1441-1501), Hüseyin Baykara (1438-1506), Zahiruddin Babur (1483-1530) ve benzeri şairler ile edipler sayesinde Çağatay edebiyatı çok değerli eserlere sahip olmuş ve çeşitli türdeki bu edebi eserleriyle 17 asır yaşayabilmiştir.

Kaynaklarda Çağatay Türk dili ve edebiyatı hakkında yeterli bilgi olmasına karşın, Çağataylar kültür ve uygarlığı konusunda malumat sıkıntısı yaşanmaktadır. Çağatay ulusunun idari, sosyal, ekonomik, ticari ve kültürel durumlarını aydınlatıcı bilgilere sahip değiliz. Ancak, Çağatay uluslarının kültür ve uygarlık düzeyi, sosyal ve mali durumu o devirdeki diğer halklarıkinden aşağı düzeyde olmadığı bilinen bir gerçektir. Çağatay Devleti tarihinin siyasi ve askeri yönlerden ziyade kültür ve uygarlık yönünden ele alınması belirtilen sorunu önemli ölçüde çözecektir.

Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ,  
Ahmet Yesevi Üniversitesi Tarih Fakültesi / Kazakistan.

# Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 8 Sayfa: 355-358.

### ■ Kaynaklar:

- ◆ Barthold W. Viladimiroviç, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz.: Hakkı n Dursun, İstanbul 1990, I, 128 vd.
- ◆ Barthold W. W., Çağatay, İslam Ansiklopedisi, MEB Yay., Eskişehir 1997, III, 266-270.
- ◆ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul 1989, 9. cilt, 301-310.
- ◆ D'Ohsson, Histoire des Mongols, II, 108 vd.
- ◆ Hambly, G., Zentralasien, Frankfurt, 140 vd.
- ◆ Hizmetli, Sabri, Orta Asırlar Tarihi Jane Örkeniyeti, Çimkent 2000, 140-142.
- ◆ İbn Fazlullah el-Ömeri, Mesaliku'l-Ebsar fi Memaliki'l-Emsar, nşr. Muhammed b. Ali b. Hasan, Beyrut 1405/1985.
- ◆ İnan, Abdülkadir, Çağatay Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı Ankara 1992, 80-102.
- ◆ Jozef, Thury, Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler, Türkçe tercümesi, Milli Tettebbular Mecmuası (MTM), İstanbul 1915, II, 207-233.
- ◆ Köprülü, M. Fuad, Türk Edebiyatı, İslam Ansiklopedisi, Eskişehir 1997, III, 270-323.
- ◆ Köprülü, M. F., Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1928.
- ◆ Köprülü, M. F., Edebiyat Araştırmaları I, TTK. yay., 3. bas., Ankara 1999, 140-41.
- ◆ Köprülü, M. F., Edebiyat Araştırmaları 2, Ötüken yay., İstanbul 1989, 93-193.
- ◆ Köprülü, M. F., Çağatay Edebiyatı, İslam Ansiklopedisi, Eskişehir 1997, III, 270-323.
- ◆ Köprülü, M. F., Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, İstanbul 1919, 187-192.
- ◆ Kut, Günay, Ali Şir Nevai, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1989, II, 449-453.
- ◆ Quatremere, Notices et Extraits, XIII.

- ◆ Togan, Z. Velidi, Ali Şir, İslam Ansiklopedisi, Eskişehir 1997, I, 349-357.
- ◆ Zahidov, Vahid, Özbek Edebiyatı, Taşkent 1959-60, 4 cilt. Taryhy makalalar